

leymaniye Ktp., Esad, Efendi, nr. 3226). Ayvansarâyî, şiirlerinin ölümünden sonra derlenerek bir divan meydana getirildiğini söyler (*Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 15). Ancak kütüphanelerde Deli Birader adına kayıtlı bir divana rastlanmamıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, muhtemelen Kâtib Çelebi'ye dayanarak onun *Mir'âtü'l-kâinât* adlı bir eseri olduğunu kaydeder (*Osmanlı Müellifleri*, II, 348). Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye göre bu eser Hz. Âdem'in yaratılışından Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar gelen Farsça genel bir tarih kitabıdır. F. Babinger, bu bilgilerden hareketle onu Osmanlı tarihçileri arasında sayar (Babinger [Üçok], s. 80). Günay Alpay Kut da *Misbâhu'l-hidâye* adlı ilmihal türü bir eseri olduğunu söyler (*TDAY Belleten*, s. 223 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

Sehî, *Tezkire* (Kut), s. 230; Taşköprizâde, eş-Şekâ'îk, s. 476-477; Aşık Çelebi, *Meşâirü's-suarâ*, vr. 271^a, 291^a, 292^{a-b}, 293^a vd., 294^b vd.; Latîfî, *Tezkire*, s. 254; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 472, 473; Kınalızâde, *Tezkire*, II, 721, 723; Riyâzî, *Gülşen-i Suarâ*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 314, vr. 103^a; *Keşfü'z-zunûn*, I, 729; II, 1649; Belîğ, *Güldeste*, s. 496, 497 vd.; Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, II, 15; Hammer, *GOD*, II, 198; Gibb, *HOP*, III, 36; Fâik Resâd, *Eslâf*, İstanbul 1311, I, 72; *Osmanlı Müellifleri*, II, 348; Babinger (Üçok), s. 80; M. Fuat Köprülü, "Deli Birader", *Yeni Mecmua*, sy. 15, İstanbul 1917; a.mlf., "Gazzâlî", *İA*, IV, 728-729; Orhan Şaik Gökyay, "Gazzâlî", *TDL*, XXI/222 (1970), s. 452, 454; Günay Alpay Kut, "Gazzâlî'nin Mekke'den İstanbul'a Yolladığı Mektup ve Ona Yazılan Cevaplar", *TDAY Belleten* (1973-74), s. 223 vd.; a.mlf., "Ghazâlî", *Eİ²* (İng.), II, 1042 vd.; *Kâmûsü'l-a'lâm*, I, 227 vd.; Th. Mentzel, "Ghazâlî", *Eİ*, II, 139.

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

DELİ HÜSEYİN PAŞA

(bk. HÜSEYİN PAŞA, Deli).

DELİ İSMÂİL DEDE

(bk. İSMÂİL DEDE EFENDİ, Deli).

DELİL

(الدليل)

Gerçeğe ulaştırın şey anlamında kelâm ve fıkhta kullanılan terim.

Arapça'da "yol göstermek, irşat etmek" anlamındaki delâlet kökünden mûbalağa ifade eden bir sıfat olup "yol gösteren, doğru yola ve doğru sonuca götür-

ren" mânasına gelir. Kur'ân-ı Kerîm'de bir âyette "kılavuz" anlamında kullanılmakta (el-Furkân 25/45), ayrıca altı âyet-te "kılavuzluk etmek; göstermek, haber vermek" mânalarında aynı kökten türeyen fiiller yer almaktadır (bk. M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "dl" md.). Bu kullanım şekilleri hadislerde de görülmektedir (bk. Wensinck, *Mu'cem*, "dl" md.).

□ KELÂM. İlk kelâm âlimlerine göre delil, herhangi bir konuda gerçeğe veya kanıtlanması istenen hususa ulaştırın şeydir. Sünnî kelâmın kuruluşuna önemli katkılarda bulunan Bâkîllânî'ye göre delil, duyularla algılanmayan ve zaruri olarak kendiliğinden bilinmeyen hususların bilinmesini sağlayan şeydir. İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin tanımı da buna yakındır. Gazzâlî'den itibaren delille ilgili olarak yapılan tarifler mantıkî bir şekil almaya başlamıştır. Gazzâlî delili, "yeni bir bilgi meydana getiren yani sonuca ulaştırın iki öncülün birleşmesi" (*el-İkhtisâd*, s. 14) şeklinde tarif ederken Seyfeddin el-Âmidî "delil mantıkî bir kıyastır" demistir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî ise delili, Fahreddin er-Râzî'ye uyarak "bilinmesi başka bir şeyin bilinmesini gerektiren şey" diye tarif ettikten sonra delilin hakikatini, kıyasta orta terimin küçük öncülde bulunması ve onu kapsaması şeklinde açıklamıştır (*Ta'rifât*, s. 104). Delil daha ziyade bir hükmün ispat edilmesini veya bir sonucun ortaya çıkarılmasını sağlayan vasıttır.

Gerek kendilerine has bir metot takip eden mütekaddimîn devri âlimlerince, gerekse metodolojide klasik mantık kurallarını esas alan müteahhirîn devri kelâmcılarınca yapılan tarifler, delilin bilinmeyi ortaya çıkaran bir nevi vasıta bilgi olduğu hususunda birleşmiştir. İnsanı bir konu hakkında müsbet veya menfî hüküm vermeye götüren delil karşılığında kullanılan emâre, beyyine, hüccet, şüphe, şahid, sened gibi değişik terimler varsa da her birinin az çok farklı anlamları ve değişik kullanım alanları vardır. Delil ispat konusunu kesinlikle kanıtlama özelliği taşıırken emâre mutlaka zan ifade eden bir işaret olarak kabul edilir (Tûsî, s. 66). Beyyine, iddia sahibinin görüşüne açıklık getirici ilâve bir bilgi ifade eder; hüccet, tartışmada muarız üstün gelme gayesiyle getirilen delil anlamında kullanılır (Bursevî, s. 144, 147). Şüphe, muhalif mezhep mensuplarınınca yapılan itirazlar ve ileri sürülen kar-

şı görüşler için söz konusudur. Sened, tartışın taraflardan iddia sahibinin (muallî) öne sürdüğü tezleri kontrol edip kanıtlanmaya muhtaç bulunan hususlar için delil isteyen kişinin gösterdiği gerekçe, şahid ise bu kişinin akıl yürütme mevkiine geçip muallînin delilini çürütme safhasında getirdiği karşı delil demektir (Yavuz, *Kur'ân-ı Kerîm'de Tefekür ve Tartışma Metodu*, s. 22, 26).

Kelâm âlimleri, doğruluğundan şüphe edilen bir öncülün gerçekliğini kabul etmeye sevkeden delile büyük önem vermişler, hatta bu konuda aşırı gidenler delile bağlı olarak gerçekleşmeyen imanı geçerli saymamışlardır. Delilin "medlûl"den yani ispatlanması amaçlanan sonuçtan ayrı olduğu, bundan dolayı herhangi bir şekilde delilin çürütülmesiyle medlûlün de çürütülmüş ve gerçekliğini kaybetmiş sayılamayacağı, özellikle müteahhir kelâmcıların üzerinde ittifak ettikleri bir husustur. Delil, kelâm ilminin teşekkül ettiği dönemlerden itibaren mütekaddimîn devrinin sonuna kadar mantıkî bir kıyas formunda sunulmaktan çok her insanın doğuştan sahip olduğu akıl zaruretlere ve fitrî mantağa dayandırılmıştır. Bu devrede geliştirilen deliller genellikle duyular âleminde elde edilen bilgilerden seçildiği için tecrübî karakter taşır; bunların mantık ilminin kurallarına uyup uymadığına önem verilmemiştir. Hatta Bâkîllânî gibi bazı kelâmcılar, kullanılan delilin çürütülmesi halinde kanıtlanmak istenen hususun da bâtlı olacağına hükmederek (in'ikâsü'l-edille) delillerin değeri ve fonksiyonu hakkında mantık kurallarına aykırı bir ilkeyi benimsemişler, bazı kelâmcılar da delille kanıtlanmayan bir iddianın mutlaka gerçeğe aykırı olduğunu söyleyerek delili her konuda belirleyici bir ilke telakki etmişlerdir (Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 140).

Başta Gazzâlî olmak üzere Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî gibi müteahhirîn devri kelâmcıları, hangi alana ait olursa olsun delilin klasik mantıkta esasları belirlenen kıyas şekillerinden birine göre düzenlenmesinin gerektiği hususunda birleşmişler, mütekaddimîn kelâmcılarınca benimsenen ilkeleri eleştirip terketmişler, buna bağlı olarak da gözlem ve deneye dayanan deliller yerine ta'lîlî kıyası kullanmışlardır. Zira onlara göre salt akıl ilkelerine dayanan delil duyu verilerine dayanan delilden daha doğru-

dur. Yine onlara göre bir iddiaya ilişkin delilin yanlış olması veya bir iddianın herhangi bir delille kanıtlanamaması onun gerçeğe aykırı görülmesi için yeterli değildir. Gazzâlî, delillerin en doğrusunu mantıkî kıyas formuna sokulanların teşkil ettiğini ve bunların dışında bir kanıt-lama vasıtasının bulunmadığını söyleye-rek İslâm düşüncesinin doğrulanması ve savunulması için kıyası temel ispat metodu haline getirmiş ve bu tutumunu Kur'an-ı Kerim'e dayandırmıştır. Ona göre Kur'an'da yer alan bütün deliller, öncüllerinin tamamı belirtilmemiş mantıkî kıyaslar şeklindedir ve bunlar hem doğru hem de yanlış kıyas türlerine ışık tutmaktadır. Zira Kur'an, az kelime ile çok mânaya işaret etme özelliği taşıyan i'câz harikası bir ilâhî kitaptır (geniş bilgi için bk. *el-Kıştâsü'l-müstakim*, s. 14-57). En kuvvetli delilin ta'lîl kıyas olduğunu söyleyen Gazzâlî, Kur'an-ı Kerim'de bu hususa da temas edildiğini belirterek Allah'ın yoluna davet şekillerinden bah-seden âyetle (en-Nahl 16/125) geçen hikmetin bilginler için gerekli olan ta'lîl kıyasa, güzel öğüdün avam için elverişli bulunan hatâbî kıyasa, en güzel müca-delenin de cedelî kıyasa işaret ettiğini ileri sürmüştür (*a.g.e.*, s. 6-7, 49). Yine ona göre hangi ilme ait olursa olsun bütün delillerin muhtevası eveliyyât, müşâhe-dât, mahsûsât, mucerrebât, mütevâtî-rât, meşhûrât, makbûlât ve vehmiyyât türünden yakînî veya zannî bilgilere da-yanır. Eğer kıyasın öncüllerinden birinin doğruluğundan şüphe edilirse bu konu-da kesin bir sonuca ulaşmanın yolu, doğ-ruluğu apaçık öncüllerden teşekkül eden diğer kıyaslara başvurmaktır. Zira zan-niyyât ve vehmiyyâtı belirleyip kesin bil-gilerden ayıklamak için aklın temel ilke-lerine müracaat edilir (*a.g.e.*, s. 20; a.mlf., *el-Müstasfâ*, I, 47-49). Gazzâlî'nin, delilin şekli ve mahiyeti konusunda kelâm il-mine getirdiği yenilik kendisinden son-ra Râzî, Âmidî, Adudüddin el-İcî, Beyzâ-vî, Teftâzânî, Cürçânî gibi âlimlerce be-nimsenerek devam ettirilmiş ve bu alan-daki çalışmalar daha ileri seviyelere gö-türülmüştür.

Kelâm âlimleri delili çeşitli bakımlar-dan tasnif etmişlerdir. Buna göre delil ihtiva ettiği bilginin kaynağı açısından ikiye ayrılır.

1. **Aklî Delil.** Bütün öncülleri akla da-yanan delildir. Mantıkçılar, öncülleri ke-sin bilgilerden oluşan aklî delillere bur-han, meşhûrât veya müsellemâtan olu-şanlara cedel, zanniyyât veya makbûlât-

tan oluşanlara hatâbe, vehmiyyâtan olu-şanlara da safsata veya mugalata adını verirler (bk. BEŞ SANAT). Kelâmcıların ço-ğunluğu da bu görüşü paylaşır. Bütün kelâmcılara göre aklî delile dayanarak hiçbir itikadî esas vazedilemez. Aklî de-lil sadece naklî delille sabit olmuş esas-ların daha iyi anlaşılmasına, doğruluğu-nun kanıtlanmasına ve gerektiğinde de-liller arasında mukayese ve tercih yapıl-masına katkıda bulunur.

2. **Naklî Delil.** Bütün öncülleri nakle da-yanan delildir. Sübûtu, özellikle İslâm'ın ilk dönemlerinde ıslâhıya bağlı olduğun-dan "sem'î delil" diye anıldığı gibi "lafzî delil" diye de adlandırılır. Bilgiyi nakle-denin doğru söylediği ancak akıl yoluyla bilinebileceğinden bu tür delillere "nak-lî-aklî delil" demeyi daha uygun gören-ler de vardır. Bununla birlikte naklî-aklî delili üçüncü bir tür olarak kabul eden-ler de mevcuttur. Kelâm âlimleri, itika-dî konulara ilişkin naklî delilleri Kur'an-ı Kerim, hadisler ve icmâ olmak üzere üç grupta toplamışlardır. Kur'an'ın naklî delil oluşunda âlimler arasında herhan-gi bir ihtilâf yoktur. Tevâtür derecesin-de sabit olmaları sebebiyle zaruri ilim ifade eden hadislerin de delil olarak ka-bul edilmesi hususunda ittifak vardır. Tevâtür derecesine ulaşmamış (âhâd) hadislerle gelince, Eş'ariyye ve Mâtürî-diyye âlimlerinin çoğu, âhâd derecesin-de de olsa değişik rivayet yollarıyla doğ-rulukları sabit olmuş hadisleri, Kur'an'ın ruhuna ve genel telakkisine aykırı düş-mekle şartıyla akaidin delilleri arasın-da kabul etmişlerdir. Mu'tezile âlimleri-nin bir kısmı akaidde hadisleri bütünüyle reddederken bu âlimlerin ekserisi, ba-zı şartlara bağlı olarak nübüvvetin mü-cize ile kanıtlanması ve âhiret halleri gi-bi konularda hadislerle istidlâl etmiştir (aş. bk.). Nazzâm gibi bazı Mu'tezile âlim-leri icmân akaidde bir delil olamayaca-ğını ileri sürmüşlerse de kelâmcıların çoğunluğu icmân itikadî konularda nas-ları tekit eden bir delil saymıştır (Kâdî Abdülcebbar, s. 139; İbn Hazm, *el-Uşûl ve'l-furû*, s. 43; Abdülfettâh el-Mağribî, s. 73). Kelâm ilminde naklî deliller İslâm akaidini belirleyen yegâne kaynaktır.

Deliller ortaya koydukları sonucun de-ğeri açısından da iki kısma ayrılır.

1. **Kat'î Delil.** Kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin bütünü-nü ortadan kaldıran delildir, buna "ya-kînî delil" de denir. Aklî bir delilin kesin olabilmesi için bütün öncüllerinin zarû-riyyât veya yakînîyyât türünden oluşma-

sı gerekir. Böyle bir delil burhan adını alır. Aklî deliller içinde kesin olanı sade-ce burhandır. Naklî delilin kesin olabil-mesi için hem sabit oluşu hem de mâ-naya delâleti kesinlik arzetmelidir. Bu durumda mütevâtîr habere dayanan her naklî delil sübût açısından kesinlik ta-şır. Bu şarta ilâve olarak mütevâtîr ha-berin mânaya delâleti de açıksa, yani anlaşılma güçlüğü taşımıyorsa buna da-yanan her naklî delil kesinlik kazanır.

2. **Zannî Delil.** Kanıtlamayı amaçladığı konuya ilişkin karşı ihtimallerin tama-mını ortadan kaldıramayan delildir. Bu tür delillere "iltizâmî" veya "iknâî" delil-ler de denir. Kelâm âlimlerinin çoğunlu-ğuna göre öncülleri yakînîyyât veya za-rûriyyât türünden olmayıp cedel, hatâ-be, şiir, safsatadan oluşan aklî delillerin hepsi zannî-aklî delil grubuna girer. Bun-lardan cedelin, ortaya koyduğu sonu-cun kuvvetli bir zan ifade etmesi halin-de burhan yerine geçebilecek bir karak-ter taşıdığını savunan âlimler vardır (Fah-redin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye*, I, 239). Sübût ve delâlet cihetlerinden biri kesin olmayan bütün naklî deliller zannî nite-liktedir. Mânaya delâleti açık olmayan âyetlerle tevâtür derecesinin altındaki bütün hadisler naklî-zannî delillerdir. Mahiyeti itibarıyla şüpheye elverişli ol-mayan itikadî konularda zannî deliller yeterli görülmediğinden hadisler tek ba-sına delil kabul edilmemiştir. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim'de açıkça olma-sa bile işaretler halinde temas edilen konuları açıklayıcı mahiyette olan veya Kur'an'da bulunmayıp da genel esasla-rına aykırı bir hüküm taşımayan âhâd hadisler âlimlerin çoğunluğu tarafından delil olarak kullanılmıştır. Ancak Kur'an'ın genel esaslarına veya aklın temel ilkele-rine aykırı hükümler ihtiva eden hadis-ler zannî bilgi dahi ifade etmez ve delil olarak kullanılmaz.

Mu'tezile ve Eş'ariyye âlimlerinin ço-ğunluğu, doğrulukları aklın kanıtlamasıy-la bilindiğinden naklî delillerin tek başı-na yakînî bilgi ifade etmediğini kabul ederken Cürçânî ile Beyzâzîzâde Ahmed Efendi gibi bazı Eş'arî ve Mâtürîdî âlim-leri dinî konularda kat'î-naklî delillerin kesin bilgi ifade ettiğini savunmuşlar-dır. İsmail Hakkı İzmirli, zarûriyyât dı-şındaki kıyaslardan oluşan aklî delillerin eksiklik, hata ve vehim şâibesinden kur-tulamayacağını, halbuki ilâhî teyide da-yanan kat'î-naklî delillerin söz konusu olumsuzluklardan bütünüyle uzak oldu-ğunu belirterek onları aklî delillerden

daha isabetli bir bilgi vasıtası kabul etmiştir (*Yeni İlm-i Kelâm*, s. 59). Kelâm âlimlerine göre bir naklî delil akfî delil ile çelişirse akfî delil tercih edilir ve naklî onun ışığı altında te'vile tâbi tutulur. Zira naklî delil akfî delilin önüne geçirilirse naklin doğruluğunu kanıtlama imkânı kalmaz.

Akaid sahasında kullanılan delillerin âlim-cahil herkesi ilgilendirdiğini, dolayısıyla bu konudaki delillerin klasik mantık ilmini bilmeyenlerce anlaşılamayacak olan mantıkî kıyas formunda getirilmemesi gerektiğini savunan İbn Teymiyye ile onun görüşünü paylaşan diğer âlimlerin delile bakışları oldukça farklıdır. Onlara göre herhangi bir konuya ilişkin delilin bilgi ifade etmesi için mantıkî kıyas formuna sokulması, konunun anlaşılmasını güçleştireceği gibi bazı yanlış sonuçların doğmasına da sebep olabilir. Üstelik ta'lîlî kıyas formundaki bir delil, büyük ölçüde mevcut bilgiyi sonuç olarak sunmaktan başka fikrî bir değer taşımaz, bu sebeple de önceden bilinmeyen bir hususu kanıtlamış olmaz (*Nakzû'l-mantık*, s. 165). Selef âlimlerine göre delil şer'î, naklî ve akfî olmak üzere üç gruba ayrılır. Kelâm âlimlerinde yapılan taksimin aksine şer'î delil naklî delilden ayrıdır. Zira şer'î delil, naklî ve akfî delil türlerini içine alan daha geniş kapsamlı bir muhtevaya sahiptir ve kelâmcıların zannettiği gibi gerçekliğinin kanıtlanması sadece onu haber verenin doğruluğunu bilmeye bağlı değildir; aksine, gerçekliğine ilişkin akfî deliller şeriatın esasını teşkil eden Kur'an-ı Kerim'de mevcuttur. Hatta onda akfî delillerin türlerine ilişkin temel bilgilere yer verilmiştir. Ne var ki bunlar klasik mantık ilminin kurallarına göre değil herkesin anlayabileceği tabii mantık esaslarına göre düzenlenmiştir (İbn Teymiyye, *Muvâfaqatü şahîhî'l-menkûl*, I, 44; Sü-yûtî, I, 456). Selef âlimlerine göre şer'î deliller kesin bilgi ifade ederken şer'î olmayan akfî ve naklî deliller böyle değildir. Bunların bir kısmı yakînî, bir kısmı da zannî, hatta bütünüyle yanlış olabilir. Zira şer'î olmayan delillerin kesinlerini zannî olanlarından ayırt etmek için objektif bir ölçü yoktur. Özellikle akfî deliller alanında farklı ölçüler kabul edilmekte ve birbirleriyle çelişen iki zıt delile bile farklı düşünürlerce kesin delil nazarıyla bakılabilmektedir. Şu halde bir akfî delilin doğruluğunu belirlemek için yapılmaz bir ölçüye ihtiyaç vardır ki bu

da mutlak hakikat olan şer'î delildir. Bundan dolayı Kur'an delilleri diğer bütün delillerden üstündür, doğrulukları herhangi bir sebeple sona ermeyeceğinden de her zaman geçerlidir. Kesin delillerin birbiriyle çelişmeyeceğini dikkate alan Selef âlimlerine göre Kur'an delillerine aykırı bilgiler ihtiva eden bir delil eğer akfî ise dayandığı ilke açık değil, naklî ise sahih değildir. Sonuç olarak akfî delillerle naklî deliller arasında herhangi bir çelişkiden söz edilemez (İbn Teymiyye, *Der'ü te'aruzî'l-'aql ve'n-nakl*, I, 198-200).

Kelâm ilminde, İslâm akaidinin hangi esaslardan ibaret olduğunu ve bunların hangi akfî temellere dayandığını belirlemek amacıyla üzerinde durulan delil ihtilâflı konuların çözümlenmesini sağlayan bir vasıta olarak görülmüş, bir iddianın doğruluğunu veya yanlışlığını kanıtlamak için mutlaka başvurulması gereken bir esas kabul edilmiştir. Delil kavramı etrafında yürütülen tartışmaların odak noktasını, onun klasik mantıkta benimsenen kıyas formunda mı, yoksa herkesin doğuştan sahip olduğu basit bir mantık üslûbu içinde mi sunulmasının gerektiğidir. Âlimlerin çoğunluğu birinci şıkkı tercih etmiştir. Kelâm âlimlerince geliştirilen delilleri eleştiren filozof İbn Rüşd'e göre (*el-Keşf*, s. 54, 63), itikadî konularda birleşik deliller yerine tek öncüllü basit deliller kullanmak hem bilginlerin hem de avamın anlayıp faydalanması açısından daha uygun görünmektedir. Âlimler arasındaki önemli bir tartışma konusunu da naklî delillerin akfî delillere tâbi kınlanması ve naklî delillerin değeri meselesi oluşturmıştır. Allah'ın her şeyi ilmiyle kuşattığı, bilgisinin her türlü eksiklik ve yanlışlıktan münezzehe olduğu, ayrıca insanlara zannî bilgilerden kaçınmalarını emrettiği dikkate alınırsa naklî delillerin, dolayısıyla Kur'an'daki bütün delillerin kesin bilgi ifade ettiğini savunan görüşün daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "dîl" md.; M. F. Abdülbâkî, *Mu'cem*, "dîl" md.; Wensinck, *Mu'cem*, "dîl" md.; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 4; İbn Fûrek, *Mücerredü makâlât*, s. 286; Bâkullânî, *et-Tevhîd* (İmâdüddin), s. 33-34; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuad Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 138-139; İbn Hazm, *el-Fasl* (Umeyre), I, 40-42; a.mlf., *el-Uşul ve'l-furûc*, Beyrut 1404/1984, s. 43; Cüveynî, *el-İrşâd* (Muhammed), s. 8, 359-360; Gazzâlî, *el-Kıstâsü'l-mustakim*

(*Mecmû'atü'r-resâ'il li'l-İmâm el-Ğazzâlî* içinde), Beyrut 1406/1986, III, 6-58; a.mlf., *el-İk-tisâd*, s. 14; a.mlf., *Mi'yârü'l-ilm*, s. 61-62, 131, 164, 193, 245-246; a.mlf., *el-Müstasfâ*, I, 47, 49, 52-53; İbn Rüşd, *el-Keşf 'an menâhici'l-edille*, Beyrut 1402/1982, s. 47, 54-57, 62-63; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XX, 138-139; a.mlf., *el-Metâlibü'l-'âliye* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Beyrut 1407/1987, I, 239; a.mlf., *Me'âlimü usûli'd-dîn* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-Küliyyâtü'l-Ezheriyye), s. 24; Âmidî, *el-Beyân* (nşr. H. Mahmûd eş-Şâfiî), Kahire 1403/1983, s. 89; Tûsî, *Telhîşü'l-Muhasşal*, Tahran 1359/1980, s. 66-68; İbn Teymiyye, *Muvâfaqatü şahîhî'l-menkûl li-şarhi'l-ma'kûl*, Beyrut 1985, I, 44, 51, 53, 77, 78, 156; a.mlf., *Der'ü te'aruzî'l-'aql ve'n-nakl* (nşr. M. Reşad Sâlim), Riyad 1399/1979, I, 175, 183, 198-200; V, 277, 278, 328-332, 335; a.mlf., *Nakzû'l-mantık*, Kahire 1951, s. 165; Şâtîbî, *el-Muvâfaqât*, I, 35; III, 20, 52-53; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, I, 25; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Beyrut 1403/1983, s. 104; a.mlf., *Şerhu'l-Mevâkıf*, I, 131-156; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 42, 46, 47, 50, 349; Sü-yûtî, *İ'câzû'l-Kur'an* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1973, I, 456; Âlûsî, *Rahu'l-me'ânî*, I, 141; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 492-497; İsmâil Hakkı Bursevî, *Furûku Haqqı*, İstanbul 1308, s. 144, 147; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 45-46, 59; Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-menâr*, III, 226; X, 434; XI, 364-365, 456; A. Abdülfettâh el-Mağribî, *İlmâmü ehli's-sünne ve'l-cemâ'a Ebû Manşûr el-Mâtürîdî*, Kahire 1405/1985, s. 72-73; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1981, s. 72-73; Ali eş-Şâbî, *Müşkiletü ef'âli'l-'ibâd (el-Mu'tezile beyne'l-fikr ve'l-'amel içinde)*, Tunus 1979, s. 70; Ebû Lübâbe Hüseyin, *Mevkûfû'l-Mu'tezile mine's-sünne (a.e. içinde)*, s. 113, 126; Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul 1983, s. 22, 26, 126-135, 184-194; a.mlf., *İslâm Akaidinin Üç Şahsiyeti*, İstanbul 1989, s. 95; Abdurrahman Habenneke el-Meydânî, *Da'abittü'l-ma'rife*, Dimaşk 1408/1988, s. 25, 298-304; Tj. De Boer, "Kıyâs", *İA*, VI, 780-785; S. van den Bergh, "Dalîl", *EI²* (İng.), II, 101-102.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

□ FIKIH. Fıkıh usulü ile mantık ve kelâm ilimlerinin yakın münasebeti sebebiyle İslâm hukukunda delilin tanımı için bu ilimlerin tanım ve kavramlarından geniş ölçüde faydalanılmıştır. Delilin İslâm hukukunda biri geniş, diğeri dar olmak üzere iki tanımı vardır. İslâm hukukçularının çoğunluğuna ve bilhassa fukaha ekolüne mensup usulcülere göre delil, "üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca (matlûb-ı haberî) ulaşılması mümkün olan şey"dir. Delil ile ulaşılan bilgi kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir. Bu delilin geniş kapsamlı tanımıdır. Ebû'l-Hüseyin el-Basrî, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî, Beyzâvî gibi kelâm ekolüne men-